

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 82 – 89

UDC 349: 342.1

On therole of the courtin the enforcementbiyssstandardsoncontractқazahusage law

A.K.Berdibaeva¹

E-mail: Sheali@mail.ru

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Keywords: usage, tradition, biy court, norms of the treaty, khancourt, court of aldermen, Kazakh society, Zhetyzhargy

Abstract. The purpose of theisconsiderationmechanismandways to enforce the rules ofthe agreementon the Kazakhusage lawanddefine the role ofthe biy courtto ensuretheir implementation. Justreveals thenatureof the legal systemof the Kazakh society in ensuringcontractual relationship. Methodology of work amounted to the dialectical method, the concrete historical, chronological, analysis, synthesis and other pulsatile. In this paperwe have attempted todeterminethe overall trendof the major changesin the power systemby a brief description ofsome of the featuresof the political structureof the Kazakh society. Take a stepon the way ofdisclosureessenceof Kazakh societyanditsrelationshipwith the systemof governmentwith adifferent politicalsystemandgovernmentof the time. The articleanalyzesconductgroupingof public educationwith thefeatures of the systemof government andway of lifeof the Kazakh people. The author provesthat thegroupingshows the level ofdealing with disputesarisingfrom the life ofthe Kazakh people.By bringingaccuratehistorical datain the articleclearlydescribes the role ofthe courts inbiyperformancestandardsof the contract.Analyzes the legalbasis for resolvingdisputesarisingofcontracts.

УДК 349: 342.1

Қазақ әдет құқығындағы келісім-шарт нормаларын орындауды қамтамасыз етудегі билер сотының рөлі туралы.

Бердібаева Ә.К.¹

E-mail: Sheali@mail.ru

¹ кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасы аль-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы

Тірек сөздер: Әдет-ғұрып, дәстүр, билік сот, билік шешім, келісім-шарт нормалары, Ақсақал билігі, Хандық сот, қазақ қоғамы, Жеті жарғы

Аннотация. Жұмыстың мақсаты –қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша келісім-шарт нормаларын орындауды қамтамасыз ету тетіктері мен әдістерін көрсетіп, олардын орындалуын қамтамасыз етудегі билер сотының рөлін анықтау. Келісім-шарт нормаларын орындауды қамтамасыз етудегі дәстүрлі қазақ қоғамының құқықтық жүйесінің табиғаты талдау көрсетіледі. Жұмыстың әдістемесін анализ, синтез, диалектикалық әдіс, хронологиялық, нақты-тарихильтық т.б. құрады. Біз дәстүрлі қазақ қоғамының саяси құрылышының кейір ерекшеліктерін көрсететін қысқаша сипаттама жасай отырып, билік жүйесіндегі негізгі өзгерістердің жалпы тенденциясын айқындауға ұмтылдық. Келісім-шарт нормаларын орындауды қамтамасыз етудегі дәстүрлі қазақ қоғамының табиғаты мен ондағы мемлекеттік басқару жүйесімен әр түрлі саяси құрылымдармен, билік жүйесімен байланыстылығын ашып көрсетуге қадам жасалынды. Мақалада дәстүрлі қазақ өмірінің және басқару жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып, қоғамдық құрылыштың топтастырылуына да деректі негізде талдау жасалынды. Автор, бұл топтастырудың қазақ халқының тұрмыс тіршілігінен туынданап отырган даулардың қаралу деңгейін көрсететіндігін негіздейді. Макалада көлтірілген деректер арқылы келісім-шарт нормаларын орындаудағы билік соттың рөлі айқын көрсетіледі. Келісім-шарт дауларын шешу қандай құқықтық негіздерге сүйеніп жүзеге асырылғандығына талдау жасалынды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт нормалары көбінесе бұзылмай, орындалып отыратын. Оның басты себебі, қазақ халқы сөзге тоқтап, ар-ұятты жоғары қоятын халық болғандықтан. Дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт нормалары кейбір жағдайларда бұзылып, оның талабы орындалмай жататын кездері кездесетін. Осындай жағдайларда оны орындауды қамтамасыз етудің тетіктері қажет болады. Келісім – шарт нормалары бұзылған жағдайда қазақ қоғамы көбінесе сотқа жүтіне тәсіліне сүйенетін. Қай қоғамда болмасын, келісім-шарт нормалары қоғам өмірінде маңызды роль атқарады. Себебі, келісім-шарт қатынастары қоғамдық ортандың өмір суруінің, қозгаушы құралдарының бірі. Әрбір қоғамда, құнделікті өмірде сатып алу, сату, сыйфа тарту, қарыз беру, сағат сайын жүзеге асады. Бұл қоғамның экономикалық тұрғыда дамуының қажеттіліктері өмірге әкелген талаптарының бірі. Бұл айтылған жағдайлардың барлығы көшпелі қазақ қоғамына да тән болып табылады. Әрине, келісім – шарт қатынастарына қатысуышы тараптардың өзара келіспеуі, келісім-шарттың уақтылы орындалмауы немесе тиісінше түрде орындалмауы дау тудыруы мүмкін. Келісім-шарттық қатынастарға байланысты даулардың өзінің ерекшелігі бар. Қазақ қоғамның хандық дәүірінде, яғни Ресей қол астына өтпей тұрған кезеңінде, дәстүрлі қазақ қоғамында мұндай даулы істер ру аралық татулық, өзара келісім, ар-ұят шенберінде шешіліп, өзімен-өзі бітіп жататын. Рулы ортандың намысына, ар-ұяттына тиғен жағдайда ғана, мұндай даулар ушығып отырады. Ал басқа жағдайларда, ауыл ақсақалының пәтуасы арқылы токтам тауып жататын.

Келісім-шарт нормаларын орындауды қамтамасыз ету дәстүрлі қазақ қоғамының табигаты мен ондағы мемлекеттік басқару жүйесімен әр түрлі саяси құрылымдармен, билік жүйесімен байланысты болып келді. Келісім – шарттарды орындаудың тетіктері мен әдістері осы дәстүрлі қоғамның өз болмысынан туындаған болатын. Соңдықтан да, біз дәстүрлі қазақ қоғамының басқару жүйесінің ерекшеліктерін ашып көрсетпей, өз мақсатымызға жете алмаймыз. Себебі, осы уақытқа дейін дәстүрлі қазақ қоғамының мемлекеттік басқару жүйесі оның ерекшеліктері талассыз тұрғыдағы ғылыми бағасын ала қойған жоқ. Осы тұрғыда Елбасының бастамашылығымен “Мәдени мұра” бағдарламасы бойынша көптеген ғылыми еңбектер жарияланды. Оның негізі дәстүрлі қазақ қоғамындағы мемлекеттік басқару жүйесінің ерекшеліктерін, құқықтық жүйесінің табигаттарын сипаттайды. Осы жағдайды ескере отыра, біз жалпы дәстүрлі қазақ қоғамындағы қоғамдық құрылыш пен саяси жүйенің ерекшеліктеріне баса назар аударуымыз қажет.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қоғамдық құрылыштың ерекшелігін қытай ғалымы Су Бихай қазақ мәдениеті туралы енбегінде белгілі топтастырады:

“1. Ауыл. Ауыл – қазактардың ең негізгі қоғамдық бірлігі. Ол әдетте қандастық (рулық) байланыс негізінде қауымдастқан 10-20 отбасынан құралады. Әр ауылда ауыл басы болады. Ауылбасы әдетте көпті көрген, сөзі өтімді, еті тірі кісілерден сайланады. Ауылбасылардың көші-қон уақытын белгілеу, ауыл мүшелерін бір жаққа жұмсау немесе қалдыру құқығы болады. Соңдай-ақ, ауылбасы ауылдағы ауылдағы дау-шара, ұрыс-қағысқа төрелік айтады. Ол өзіне қажетті шаъарманды ауыл ішінен ірікten алады.

2. Ата аймақ. Ата аймақ жеті атага толатын бірнеше ауылдан құралады, басшысы ақсақал деп аталады. Оған көпті көрген көзқарақаты, әлеуметке сөзі өтетін кісілер сайланады.

3. Ру. Әдетте. 13-15 атадан қосылатын (ата) аймақтар бір ру есептеледі. Оның басшысы рубасы деп аталады.

4. Арыс. Арыс кейде тайпа деп те аталады. Ол өз ішінен бір талай рулардан құралады. Арыс басшысы қазакта “би” делінеді.

5. Ұлыс. Ұлыс өз ішінен бірнеше тайпадан немесе арыстан құралады. Ұлыс бастығы “сұлтан” деп аталады. Сұлтандарәдептехандардың ұрық-жұрағатынан сайланады.

6. Жуз. Жұздер ұлыстарды негіз етіп құралады. Оның басшысы хан деп аталады.

7. Хандық. Қазақ хандығы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп аталатын үш ірі жүз негізінде қалыптасқан. Соңдықтан қазақ хандығының бас ханы “Ұлы хан” деп аталады” [1, 342-343 бб.]. Бұл ой шын мәнінде, осы уақытқа дейін дәсіүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан қоғамдық құрылыштың барлық элементтерін көрсете алады деп санаймыз. Бұл жерде бұл ойды біз толығымен құптаі аламыз деп айта алмаймыз. Дәстүрлі қазақ қоғамының саяси құрылышының ерекшеліктерін еліміздің этнограф ғалымдарының бір, Ж.О. Артықбаевта осы негіздерде топтастырып көрсетуге тырысады:

1. Ақсақал билігі-ата баласының ішінде жүреді. Неке мен отбасы, жақын туыс ағайын арасы, мұрагерлік пен енші т.б. мәселелерді шешуге хақылы. Ақсақалдар бір ата баласы ішіндегі дауда кінәлі жақты жазалауға да хақылы.

2. Рұлы елдің билігі-сол елдің ішінен шыққан көсемге тапсырылады. Ол не өз қасиетімен, не аталарапан жеткен мұрагерлікпен билік жүргізеді. Ру біи рұлы елге иелік жасайды, дау шарына төрелік айтады, ағайынды бір-бірімен табыстырады. Сол рұлы елді өзге жерде қорғайды, намысын жиыртады. Жақсы би өз руын өрге сүйейді, өз бас бұзарын өзі жазалайды.

3. Ұлыс биі бірнеше руға иелік етеді, ұлыстың (жаугершілік жағдайында кемі 10 мың жігіт шығара алатын одақ, бас билігі, сыртқы саясаты ұлыс құлтанның қолында) шаруашылық және әлеуметтік өміріне басшылық жасайды. Сол ұлысқа ие болып отырған ханның, не құлтанның ақылшысы, сүйеушісі болады. Iрі –ірі кеңестерде “Жарғының” жиналыстарында ұлыс елдің намысын қорғап немесе елдің ішкі және сыртқы жағдайына қатысты қабыргалы кеңес айтады.

4. Орда биі –тұтас жүздің басшысы, кеменгер ел басының қызметі, би атағының ең биік деңгейі. Орда биі жалпы халықтың мәселелерді шешуге, өзге елдермен қарым-қатынас ісіне тікелей қатысады. Орда биі мемлекеттік “Жарғының” құрамына енеді, яғни сыртқы және ішкі саясатқа ықпалы мол, ханды тежеуге немесе қамшылауға, не жауапқа тартуға хақылы. Орда билері хандық биліктің осал кезінде ел татулығын, бірлігін ұстап тұруға жауапты.

5. Хандық билік-хан немесе ұлыс құлтанны тарапынан жүргізіледі. Биліктің бұл деңгейі жаугершілік тұсында аса көтеріледі және “Жарғының” шешімімен хан немесе ұлыс құлтанны өз бетімен сыртқы саясатты жүргізуге мүмкіндік алады. Ишкі саясат мәселесінде ел ішіндегі билердің алдынан бітпеген даулар немесе ұлыс құлтандары арсындағы даулар хан алдына барады. Әр даудан, хан қатыссын мейлі, қатыспасын жауапкердің есебінен кесілген мал мен мұліктің 10 пайызы ханға олжак (“хандық”). Сыртқы елдермен арасындағы ешшілік, сүйек жақындық (қызы беру, қызы алу), жаугершілк пен бітім тікелей ханның, не ұлыс құлтанның басшылығымен жасалады. Төре тұқымының ішкі әулеттік даулары хан алдында тарайды, кара казақ баласы “хан баласы көпір болса, басып өтпе” деп қабыл алса, кез-келген дауды төре алдына алып барып шешуге мүмкіндігі бар.

6. Қаз (мәслихат, жиын)-бүкіл қазақ елінің бас қосқан кеңесі. Ел басына түскен өте ауыр, даулы, жауапты мәселелерді талқылауға үш жүздің бас көтерер азаматы (бес қаруымен ат-сайманы бойында) түгел қатысады. Көрші елдермен соғысу, не одақтасу, не мойынұсны т.б. бойынша шешімді бекітуге тек “қаздың” (мәслихат, жиын) ғана деңгейі келеді. “Қаз” (мәслихат, жиын) бекітпесе, хан мен құлттан болса да, елдің беделді билері заңсыз деп танылады [2, 67-68 бб.].

Дәстүрлі қазақ қоғамында негізінен даулы істердің барлығын әрқашанда билер шешіп отырған болатын. Даулы істі шешудің негізгі салмағы осы билерге артылды. Енді бұл жерде айта кететін жағдай, дәстүрлі қазақ қоғамында сот билігінің жүйесі мен құрылымы мыналардан тұрды:

1. Хан соты;
2. Құлттан соты;
3. Билер соты;
4. Ақсақалдар соты. Сонымен қатар, халық құрылтайы да сот қызметін атқарған болатын.

Жоғарыда айтып өткеніміздей дәстүрлі қазақ қоғамында биге ерекше ілтипат жасалды және құрмет көрсетілді. Қазақ билерінің басқа орта азиялық билерге қарғанда, демократиялық сипаттағы құрылым екендігін С.З. Зиманов өзінің соңғы зерттеулерінде былай деп орынды бағалайды: “Қазақ билері өз ар-оқжданы мен сот әділдігін жүзеге асыруда өзге Орталық Азия хандықтарындағы этникалық аймактардағы билерден, би-бектерден елеулі түрде өзгешеленді. Қазақ билерінің жалпы түркі тілді кеңістіктері әлеуметтік топтың, оның ішінде билеуші топтың ішінен даралануы қазақ-қыпшақ көшпелі өркениетінің өзіндік ерекшелігі негізінде қалыптасты. Қазақ –қыпшақтардың Ұлы даласындағы билердің дамуы Орта Азия даласының басқа бөліктеріне қарғанда өзгеше жолмен өрбіді. Қазақ билері тек әділ сотты ғана жүргізді, ал көршілес түркі жерлерінде би титулын иеленушілер елбасының жаңында әкімшілік және кеңестік қызметтер де атқарған. Қазақ билері көшпелі кеңесшілік қызметтер де атқарған. Қазақ билері көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдағы соттық-құқықтық істе ұрпақтар даналығы мен білімін менгерген зиялды топ ретінде қалыптасты” [3, 56 б.].

Дәстүрлі қазақ қоғамында сот билігі мемлекеттік билік жүйесінде ерекше айшықты орны бар және маңызды роль атқарған билік тетіктерінің қатарына жатады. Бүгінгі күнге дейін қазақ қоғамындағы сот

билігі арнағы зерттелген жоқ. Бұл бағыттағы алғашқы тұғырнамалық тұжырымдарды белгілі ғалым З. Ж. Кенжалиев түйіндеуге күш салды. Ол кісі өзінің еңбегінде қазақ қоғамындағы сот билігінің маңызы мен алатын орнын былай сипаттайды: “Көшпелі қазақ қоғамдағы сот билігі мемлекеттік биліктің ең кең тараган, халыққа барынша жақын әрі түсінікті, оның құрметіне бөлленген және соған арқа сүйеген, сондықтан да мейлінше пәрменді әрі қуатты салалардың бірі еді” [4, 91 б.]. Шын мәнінде сот билігінің халық ілтипатына осыншама бөлениүнің сыры неде еді? Біздің ойымызша оның бір қыры сот билігінің халық санаасында ата-баба дәстүрін құрметтеуте және ежелгі жол-жоралғылардың сабактастырын үзбей жалғастыруға ұмтылуда ма деп ойлаймыз.

Қазақ билер мұндай демократиялық болмысын Ресей дәүіріне дейін жоғалта қойған жоқ.

Би дәстүрлі қазақ қоғамында тек қана сот қызметін атқарып қана қойған жоқ, ол сонымен қатар, ханның кеңесшісі қызметін де атқарды. Кезінде билер ханның мәртебесіне қарамай, тұра сөзді айтада білген болатын.

Билер қазақ даласында ауыл ісінен бастап, мемлекеттік деңгейдегі шаруалардың барлығын тындырып отырды. Бидің қазақ қоғамындағы ерекшеліктерін тәмендеңгідей, топтастырып көрсетуді орынды санаймыз:

“1. Би сайланбалы қызмет емес; ел ақсакалдарының ұйғарымы, өзара келісімі мен шешімі бойынша елдің салт-дәстүрін білетін, шежіреден хабары бар, аузы дуалы, шаруасы тұзу, ата-тегі белгілі және елге беделді, сыйлы адам би болады.

2. Би – жас ерекшелігіне бағынбайтын қызмет. Айтқанын ел қабылдаса жаса бала да елге билік айттып, даудың шешімін шығарады.

3. Би - атадан балаға қалатын мұра емес, әркім өз жігерімен, білімімен, зердесімен жететін абырайлы атақ. (Алты атасын арқалап жүрген бар ме екен, жеті атасын жетектеп жүрген барма екен?)

4. Қазақ билігі ауызша айтылатын, ауызша шешілтін билік, жұрт алдында, қалың тобыр елдің үстінде айтылады, кім қатысам, кім сөйлеімін десе де, ел келіссе, рұқсат.

5. Би-табиғи қабілет пен терең білімді ұштастырған адам болуы шарт.

6. Би-шешен, тілді, тоқсан ауыз сөздің тобықтай мәнін табатын, айтқан сөзінің салмағы қорғасындау болуы шарт.

7. Би - ердің құны, нардың пұлы болса да екі ауыз сөзбен шешетін адам.

8. Би-қазақ шежіресін, ру құрылымын, олардың арасындағы жолды, туыскандықты терең айыратын жан.

9. Би-терен білімділігімен қатар, өзіне тарпайтын адам. Ол – турашыл “қара қылды қақ жаратын”, “тұра биде тұған жоқ, тұғанды биде имам жоқ”.

10. Би - өз өмірінде өз басына дау келтірмеуі шарт, елге күмән, күмәнді сөзге себеп бермеуі шарт, би басына дау келсе, билігі кетер басынан” [2, 68-69 бб.].

Билік туралы қазақтың есکі жолы жоқ емес, қазылған қара жолдай жолы бар. Бірақ ол жол ұмтылған. Себебі көбінесе орыс законына қарағандықтан болған. Мысалы, сайлау туралы закон-пара, жақындықпен би болуға ынғайлыш болып, кім болса сол би болып, аузына келсе соны айтқан және бір себебі жазылмай қалғандықтан.

Ол есکі жолдың көбі осы күнгі өмірге қолайлыш. Бұрынғы ережелерде көбінесе сол жолға сүйеніп айтылған. Соларды тексеріп, қолайлышын алып, осы күнгі өмірге келісімінсіз түзетіп, бір жоба қылып жазса қазаққа соナン қолайлыш жол болмас еді.

Оны жазу қазақтың есқі құлакты кеменгерлері мен оқымысты жасарының ақылласуымен табылады. өзге жұрт қазақ жайын қанша білемін десе де анық жете білмейді” [5, 192-193 бб.].

Қазақ билерінің мәртебесіне, олардың қоғамдағы роліне кішігірім токтала отыра, енді істі жүргізудің ерекшеліктеріне көніл бөлестін болсақ, істі қазақ билері жеке-дара және жүгініс, кеңес нысандарында қарастыра алған болатын. Жеке бидің шешіміне риза болмаған халық бірнеше билерден құралған сотқа жүгіне алатын болған. Кезінде қазақ билерінің ішінде атақты Төле, Қазыбек, Әйтекелер бірлесіп, талай қазақтың дауына шипа берген болатын.

Ал, билер сотынын ең жоғарғы сатысы кеңес болып табылады. Бұл негізінен мемлекеттік деңгейдегі істерді қарады. Кеңес құрамына: 8-24 ке дейін билер қатысатын болған [6, 18-68 бб.].

Әрине, ақсакалдардың қазақ қоғамында беделі үлкен болды, бірақ тадаулы істерді қарағандағы ерекшеліктері олар көбінесе, ауылдағы аталақ елдер жиі қоныстанған арадағы дауларды қарады. Ақсакал

деген мынадай мағына береді: “Ақсақал – 1) ертеде ел тағдырын шешкен жасы үлкен, ықпалды адам, ру басы; патриархалдық феодалдық биліктің өкілі. 2) Құрметті кісі, қария үлкенге ізет білдіргенде ақсақал деп айтады. Ақсақалдар сотының эволюциясын С.З. Зиманов өзінің еңбегінде ете орынды бағалайды: “Ол ауылдық және қауымдық бірлістікегі қауым ақсақалдарының беделімен байланысты. Тәжірибесі мол әрі беделді ақсақалдарға жүгіну, даулы, екі ұшты мәселелерді солардың билігіне беріп шешу салты ерте заманнан бар. Бастанқыда ақсақалдар соты үкімінің қоғамдық-моральдық сипаты болды, бері келе таптық қоғам орнап дамуына орай ол сот жүйесіне айналды [7, 53 б.]. Біз дәстурлі қазақ қоғамының саяси құрылышының кейбір ерекшеліктерін көрсететін бұл қысқаша сипаттамамызда, билік жүйесіндегі негізгі өзгерістердің жалпы тенденциясын айқындауға ұмтылдық.

Енді осы жерде тағы бір қоңыл қоятын мәселе, келісім-шарт даулары қандай құқықтық негіздерге сүйеніп жүзеге асырылды. Осы жерде тағы бір тоқталатын мәселе, дәстурлі қазақ қоғамындағы ең негізгі құқықтық мұра болып табылатын “Жеті жарғының” өмірге келуі туралы. Жеті жарғы заңының өмірге келуі туралы ғылымда әр түрлі көзқарастар бар. Жеті жарғы өмірге келмей тұрып, қазақ даласының алғашқы құқықтық мұрасы Қасым хан заңы, одан кейін Есім ханның заңы өмірге келді. Қасым дәуірінде қазақ даласында бозторғай жұмыртқалаған заман орнады. Оны кейбір ғалымдар былай бағалады: “Хан билігі тап Қасым-хан тұсындағыдан берік болмаған шығар, ол өз билігіне алуан сансанды адамдарды біркітре білді. Қазіргі зерттеушілер Қасым-хан тұсында оның билігіне миллиондаған адамдарды жинаған.” [8, 276 б.]. Қасым ханның қасқа жолы бізге толығымен жете қойған жоқ. Ал, Есім заңы, Қасым заңын реформалап мынандай жаңалықтарды енгізді: “Хан болсын, ханға лайық заң болсын: батыр болсын, жорық жолы мақұл болсын: абыз болсын, абыз сыйлау парыз болсын, би болсын, би түсетін үй болсын” деген ережелер екен. Бұл қазақ хандығы құрылышының саяси-екімшілік, әскери және сот істері жөніндегі негізгі заң сипатындағы төрт тұғыр екені байқалады” [9, 318 б.]. Қасым және Есім заңдары туралы деректер аз. Тәуке ханның реформаторлық қызметін және оның билер институтына енгізген жаңалығын біздің ойымызша белгілі ғалым С. Өзбекұлы: “Ішкі саясатта Тәуке хан бар мүмкіншіліктерді пайдаланып отырып, рулар арасындағы алауыздықты тилюмен қатар, ел басқару ісін жақсартуды күн тәртібіне қойды. Бір орталықтан басқарылатын қазақ мемлекеттілігін құру үшін бірінші санатта тұрган мәселе-Шығыс хан ұрпағынан тараған сұлтан, төрелердің және ерекше статусқа ие болған қожалардың қазақ қоғамындағы құқықтық жағдайларын өзгертуге дең қойды. Ондағы мақсаты мемлекеттік басқару ісіне әр ортадан шыққан қабілетті, туа біткен дарынды адамдарды тарту еді. Бұл шаралар өзінің нәтижесін де берді. Қазақ қоғамының саяси аренесінде реформаторлық саясаттың негізінде халық арасынан шыққан дарынды билер мен елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғауға ерлік танытқан батырлар көтеріле бастайды. Мемлекеттік аппараттың құрамында үлкен өзгерістер болды. Басқару процесіне бұрын беймәлім болған “Билер кенесі” институты енгізілді” [10, 9 б.] деп орынды бағалайды. Бұл пікірмен келісе отыра, біз өз тараптымиздан Тәуке ханның реформасы өз заманының озық үлгісі болып табылғандығын айта аламыз. Сонымен қатар, “Тәуkenің әдет-ғұрыптық заңы ашық процесстердің бір жүйеге келтіруге ықпал жасады. Билердің даулы істерге араласуына тұра келгендіктен XVIII ғасырдың сонында “би” сөзі қызылъықтың білдіре бастады” [11, 62 б.]. Шын мәнінде билерге Жеті жарғы заңы арқылы үлкен құқықтар берілді. Жеті жарғы заңын талқылаудағы тағы бір таласты мәселе, оның этимологиясы болып табылады. Тәуке ханның Жеті жарғысының этимологиясы туралы көптеген көзқарастар бүтінгі тандағылымда орын алып үлгерді. Жеті жарғының кенес дәуірінде зерттеген ғалымдардың бірі, Н. Өсерұлы оны былай бағалайды: ““жеті” сөзі тек қаралатын мәселенің санын ғана көрсетеді” [12, 19 б.]. Ал, F. Сапарғалиев болса, Жеті Жарғының этимологиясы мына білдіреді дейді: “Тәуке ханның мемлекет жарлығы дегенді ұсынады. “Жете” мемлекет деген ұғым береді” дейді [13, 19 б.]. Біздің ойымызша, Жеті жарғы деген сөз жеті арналы деген заңды білдіреді. Ресей дәуірінде дәстурлі қазақ құқығының көптеген институттары мен нормалары өзгеріп қазақ құқығы дағдарыска ұшырады. Билердің де осы кезеңнен бастап мемлекеттік дейгейдегі беделі түсे бастады. Келісім – шарт қатынастары да жана европалық талаптарда жүргізіліп, дау-шарлар көбейді.

Қазақ қоғамында сот билігінің басты қызметі әрине даулы іске төрелік айту. Қазақтың сот билігі жүйесінде төрелік айту әрқашанда ерекше ілтиппатты, парасатты сипатта болды. Себебі, қазақ билері даулы істі шешу тараптардың ар-намысына нұқсан келтірілу керек, олардың абырайлы қадір-қасиетін түсірмеу жағын басты назарда ұстады. Сондықтан төрешілдік айту

адамгершілік, пәтугершіліктің өлшемдері шенберінен шықпайтын. Соңдықтан болар казактар сottan жеңіліп емес, жеңілдеп шығатындары.

Билер істі ашық аспан астында, қалам қағазсыз жүргізген. Биге дауласуши жақтардың өзі келіп жүгінетін болған. Биді таңдау дауласуши жақтардың ықтиярына берілген. Ол ең алдымен дауласуши тараптардың әділ шешімге қол жеткізу мақсатында көзделген. Ол туралы: “Дауласуши тараптар өз мәселесін шешуі үшін бірмезетте бір немесе бірнеше биге жүгіне алған” [14, 9 б.] – дейді. Би істі шешер алдында дауласуши екі жақты, яғни талап қоюшы мен жауапкер бірдей тыңдал алған. Содан кейін екі жаққа береке бітімге келуді, салауат жасауды ұсынған. Оған көнбекен жағдайда іс одан әрмен жалғасын табатын. Дауласуши жақтар өздерінің дәлелдемелерін ұсынады. Бірінің-бірі сұрағына жауап береді, яғни былайша жарыс сөзге түседі, егер нақты айғақ болмаса билер әр тараптан күэгерлер тартқан, күзлік мәрдымсыз болса, “жан беру” институты орын берген.

Билер істі тергеу арқылы ғана шешім шығарған. Билердің келісім-шарттарды орындауды бұзудан туындаған іс қарауын екі бөлуге болады:

1. Истің біттестіру сатысы.
2. Истің толығымен шешу сатысы.

Дауласуши жақтар бірден бітімге келмегендеге іс әрмен өз жалғасын тауып екінші сатымен бітіп отырган. Сонымен қатар билер сотында Тебе би деген тұлға бар. Ол туралы әр түрлі пікірлер бар: Мысалы С. Созакбаев былай дейді: “Тебе би сөзі, ара би” ұғымынан бастау алады деп көрсетеді [15, 45 б.].

Дәстүрлі қазак қоғамында қазак билері ерекше роль аткарған болатын. Мұны жоғарыда келтірген деректерден көреміз. Сонымен қатар, олардың билік шешімдері көшпелі өмірдегі казуалды оқынғаларды дер кезінде шешіп, дауларды руаралық теке-тірестерге ағайынарлық алауыздықтың өрбүіне жол бермей отырган болатын.

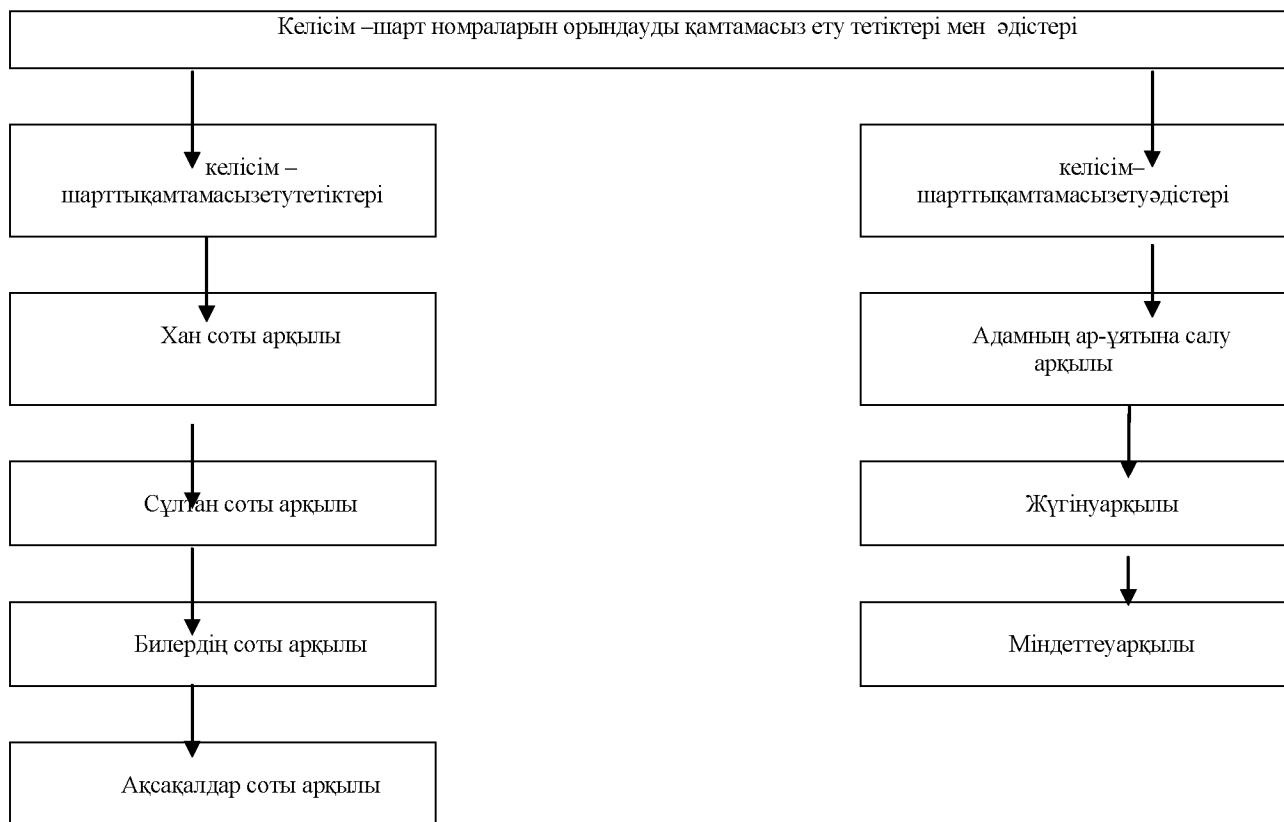
Қазақ билерінің билік шешімдерін өзара көмек қатанастарына байланысты бағалағанда біз осы мәселені әрқашанда көнілде сақтауымыз қажет. Бұл біздің ойымызша қазақ билерінің билік шешімдерінің басты ерекшелігі болып табылады.

Ресей құрамына енгенинен бастап, қазақ қоғамында белгілі дәрежеде жаңа қатынастар ене бастады. Дәстүрлі қазақ қоғамында өзімен - өзі бітіп жататын қарыз алу, қарыз беру, сатып алу, сату шарттарының барлығы көп жағдайда даулы істердің қатарына көтерілді. Мұндай даулы істер, ауыл бінен де, болыстық биден де шешім таппай, төтенше билер съезінде дейін ұласып жатты. Оған мысалдарды мұрағат қорларынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы: сатып-алу сату, өтем, кепіл бері т.б.[16, с. 177-178]. Ал мұндай жағдайлар оған дейін ауыл аралық деңгейде шешіліп, мұндай үлкен іске ұласпайтын. Көріп отырганымыздай, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт қатынастарының әлі де болса сахара жүртіна таныс емес, жаңа нысандары енгізілді. Мұндай жағдайға іштей дайын емес, қоғамдағы болып жатқан өзгерістерді жете түсінбеген халық арасында дау-шаралар көбейіп, олар сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы жоғарғы билік сатысы төтенше билер съезінде қаралып, өзінің шешімін табатын болған. Міне, бұл айтылған ерекшеліктің барлығы Ресей тұсындағы қазақ қоғамындағы келісім-шарт институтына тән қасиет болып табылады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында келісім – шарт қатынастарының ішінде қарыз беру шарты XIX ғасырлардан бастап, кең етек жая дами бастады. Қарыз шарттының дамуына байланысты бұл шарттың орындалуын қамтамасыз ету жүйесі де қалыптаса бастады. Қарыз шартын орындалатудың жөнө оның қалыпты жұмыс атқаруын қамтамасыз етудің бірден-бір жолы, қазақ қоғамындағы сот билігіне жүгіну болып табылды. Көп жағдайларда қарыз шарты сауда-саттық қатынастарының аясында қолданылып, кейбір жағдайларда уақтылы орындалмайтын кездері де болды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы келісім – шарттардың орындалуын қамтамасыз етудің негізгі тетіктері мен әдістерінің төмендегі кестеден көресіздер (1 сурет).

Келісім – шарт қатынастарын қамтамасыз ету негізінен тарапатардың ар-ождандарына жүктелді. Көбінесе дәстүрлі қазақ қоғамында орындалып жатты. Негізгі әдістердің қатарына көп жағдайда рулы елдің моральдық ықпалының әсер етуі жатқан болатын.

1 сурет. Келісім -шарт нормаларының орындауды қамтамасызызетудің негізгі жолдары мен нысандары.

Дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт қатынастары кейбір жағдайларда бұзылып жататын болса, оны шешетін де, оған ең соңғы нүктені қоятын да билер соты болып табылатын. Сондықтан да, билер соты, дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт дауларын шешу үстінде маңызды роль атқарған орган болып табылады. қарап отыратын болса, келісім-шарт қатынастары көбінесе қазактардың Ресей қол астына өткен кезеңнен бастап жиі бұзылатын болды. Келісім – шарт қатынастары бұзылып іс билердің алдына бара қалатын болса, онда көбінесе бітімгершілік жасалып жататын болған.

Қазақ қоғамындағы келісім-шарт қатынастары бұзылған жағдайда туынданатын жауапкершіліктің де, былайша айтықанда оған қолданылатын жазының да өіндік ерешелігі бар. Дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт қатынастарынан туындастырын жауапкершіліктердің өзіндік ерекшеліктері, негіздері болады. Кейбір жағдайларда келісім-шарт қатынастары бұзылып ол қазақ арасында дауға айналып, қылмыстық іске де ұласып жататын кездері де болған. Сондықтан да, дәстүрлі қазақ қоғамындағы келісім-шарт қатынастарының бастауларын қарастырған кезде, қазақ қоғамындағы қылмыс, жаза негіздері деген мәселелері ерекше орынға ие екендігін көреміз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Бихай С. Қазақ мәдениетінің тарихы – Алматы, 2001. – 552 б.
- [2] Артықбаев Ж.О. Жеті жарғы – мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні). – Алматы: Зан әдебиеті, 2003. – 150 б.
- [3] Зиманов С.З. Қазақтың билер соты-бірегей сот жүйесі. – Алматы: Ата-мұра, 2008. – 216 б.
- [4] Кенжалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігінің кейбір мәселелері. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары / Құраст. З. Кенжалиев және т.б. - Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 166-175 бб.
- [5] Негимов С. Шепенендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.
- [6] Красовский Н. Область сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России. – СПб.: 1989. – Ч. 3. – С. 18-68.
- [7] Қазақ ССР қысқаша энциклопедия. – Алматы, 1984. - Т. 1. – 767 б.
- [8] Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – С. 276.

- [9] Қазақтың көне тарихы / Дағындаған М. Қани. Алматы: Жалын, 1993. - 400 б.
- [10] Өзбекұлы С. ХҮП ғасырдың соны – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандагы саяси – құқықтық ой-пікірдің тарихы және қайраткерлері: заң ғыл. докт. дис. автореф: 12.00.01. - Алматы, 1999. - 52 б.
- [11] Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамура - Қазақстан, 1994. - 62 б.
- [12] Өсерұлы Н. Жеті Жарғы. - Алматы. - 1995. - 19 б.
- [13] Сапаргалиев Г. Основы государства и права Казахстана. - Алматы. -1994. - С. 18.
- [14] Садри Максуди Арсал. Қазақтардың Тәуке ханнан қалған зандары // Ана тілі. - 1992 – 21 мамыр.
- [15] Соzaқbaev C. Тәуке хан. Жеті Жарғы. - Алматы: Санат, 1994. - 24 б.
- [16] Материалы по истории государства и права Казахстана. - Алматы, 1994. - 280 с.

REFERENCES

- [1] Bihan S. History of Kazakh culture - Almaty, 2001. - 552b.
- [2] Artykbayev Zh. O.ZhetiZhargy-monuments of state and prava eketene(Trials, power, history, content). - Almaty: Zanadebieti, 2003. - 150p.
- [3] Zimanov S.Z. Kazakhbiy court-unified judicial system- Almaty: Ata-mura, 2008. - 216b.
- [4] Kenzhaliyev Z. Zh. Some questions judiciary Kazakh society. Proceedings of the Kazakh customary law/Compiled by Z.Kenzhaliyev and etc.- Almaty: ZhetiZhargy, 1996. - 166-175pp.
- [5] Negimov S. Oratory Art- Almaty: Anatili, 1997. - 208 p.
- [6] N.Krasovskii. Areasibirskih Kyrgyz. Materials for Geography and Statistics Russia. -SPb.:1989. -Part3 -S.18-68.
- [7] BriefintseklopediyaKazakh SSR- Almaty, 1984. -Vol 1-767p.
- [8] Klyashthorni SG, Sultanov TIKazakhstan: the chronicle of three millennia. - Almaty: Rauan, 1992. - 276pp.
- [9] The ancient history of the Kazakhs, Prepared by M.Qani. Almaty: Zhaly, 1993. -400p.
- [10] Өзбекұлы S. ideyateli History of political and legal thought of Kazakhstan at the end of HYII century and early twentieth century: the abstract for the degree of Doctor of Science. 12.00.01. - Almaty, 1999. - 52p.
- [11] Kazakhsin foreign literature. Almaty: Atamýra- Kazakhstan, 1994. - 62p.
- [12] Өseryl N. ZhetiZhargy. - Almaty. - 1995. - 19p.
- [13] Sapargaliyev G. Basics of State and Law of Kazakhstan. - Almaty. -1994. - P.
- [14] Sadri Maksudi Arsan. Kazakh laws left over from Tauke Khan//Native language. - 1992-21 May.
- [15] Sozaqbaev S. Tәuke Khan. ZhetiZhargy. - Almaty: Sanat, 1994. - 24 p.
- [16] Materials on the History of State and Law of Kazakhstan. - Almaty, 1994. - 280p.

УДК 349: 342.1

О роли суда биев в обеспечении исполнения норм договора по казахскому обычному праву

A.K.Berdibaeva¹

E-mail: Sheali@mail.ru

¹КазНУ им. аль-Фараби, юридический факультет, г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: Обычай, традиция, бийский суд, бийские решения, нормы договора, ханский суд, суд аксакалов, казахское общество, Жеты жарғы

Аннотация. Целью работы является рассмотрение механизм и способы обеспечения исполнения норм договора по казахскому обычному праву и определение роли суда биев в обеспечении их исполнения. Так же расскрываются природа правовой системы казахского общества в обеспечении договорных отношений. Методологию работы составили диалектический метод, конкретно-исторический, хронологический, анализ, синтез и др. В работе мы сделали попытку определить общую тенденцию основных изменений в системе власти путем краткой характеристики некоторых особенностей политической структуры казахского общества. Сделан шаг на пути раскрытия сути казахского общества и взаимосвязи его с системой государственного правления с различными политическими образованиями и с системой власти того времени. В статье проведен анализ группирования общественных образований с учетом особенностей системы правления и образа жизни казахского народа. Автор обосновывает что данное группирование показывает уровень рассмотрения споров возникающих из быта казахского народа. Путем приведения точных архивных данных в статье ясно раскрывается роль бийских судов в исполнении норм договора. Анализируются правовые основы разрешения споров возникающих из договоров.

A.K.BERDIBAEVA- associated professor, department of financial, customs and environmental law, law faculty Kazakh national University Named by Al-Faraby. Kazakhstan, Almaty. On the role of the court in the enforcement of standards on contract law usage